

ДВА ОБЛИЧЧЯ ЮЛІАНА КУЛАКОВСЬКОГО

Матвеева Л. Юлиан Кулаковский. – Киев: Стилос, 2002. – 484 с.; 24 с. ил.

Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время: Из истории антиковедения и византистики в России. 2-е изд., перераб., исправ. и доп. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2004. – 477 с. (Серия «Византийская библиотека. История»)

Посилена увага до наукової спадщини видатних істориків, заборонених чи навіть просто добряче забутих за радянської доби, стала останнім часом однією з ознак “гарного тону” в науці. Численні статті, монографії, виступи на конференціях, нарешті, перевидання (інколи доволі великими накладками) творів забутих широкою громадськістю дослідників тощо – усе це стало очевидною прикметою часу. Найбільше, звичайно, “пощастило” доробкові тих науковців, чиї праці були безпосередньо пов’язані з дослідженням історії України. Натомість науковий спадок істориків-неукраїністів досліджено незрівнянно меншою мірою. Уже з огляду на це варто всіляко вітати сталий інтерес до творчості видатного антикознавця та візантолога, філолога-класика та історика Юліана Андрійовича Кулаковського (1855–1919). Його засвідчують і окремі статті про дослідника, і бібліографічні покажчики його творів, і перевидання деяких розвідок історика, і, нарешті, дві присвячені йому монографії¹.

Інтерес до книг посилює й та обставина, що видано їх практично одночасно й незалежно один від одного двома дослідниками-кинянами, які паралельно розробляли цю тематику. На час появи книг у доробку обох авторів були вже й підготовлені до перевидання та перевидані з відповідними вступними статтями праці Кулаковського, й окремі статті-розвідки про його науковий доробок. Таким чином, обидві монографії значною мірою акумулюють попередні досягнення дослідників спадщини історика і через це привертають до себе посилену увагу. Додає привабливості також можливість проведення порівняльного аналізу книг у режимі “реального часу”: незважаючи на те, що монографії видано з розривом у понад один рік, вони готувалися до друку одночасно². Таким чином, Кулаковський постає перед читачем та рецензентом немов *Janus*

¹ Посилання на рецензовані видання (із зазначенням відповідних сторінок) подаватимуться таким чином: (М., с.) – на книгу Л. Матвеевої та (П., с.) – на книгу А. Пучкова.

² А. Пучков згадує в передмові, що йому відомо про наміри Л. Матвеевої видати монографію про Кулаковського (П., с. 5), проте самої книги він, очевидно, ще не бачив. Не шкодить порівнянню і той факт, що видання книги А. Пучкова 2004 р. було вже другим із ліку, а на перше, оприлюднене ще 2000 р., Л. Матвеева написала рецензію [22, с. 29], оскільки в книзі авторки подибуємо одне-єдине посилання на перше видання праці А. Пучкова (М., с. 120, прим. 145).

geminus – одразу в двох подобах, з двома різними обличчями, у двох відмінних іпостасях – “двообразним співцем” Горациєвої оди «До Мецената» (Гораций. Оди II. 20).

Очевидно, обидва ці “обличчя” не можуть не бути масками, накинутими на нього кожним із дослідників, недарма ж бо Андрій Олександрович Пучков зазначив: “Кулаковський скроєний мною на мій власний копил, на мій зріст” (П., с. 286). І дійсно, до відтворення творчої біографії науковця автори підійшли по-своєму, з різними питаннями та завданнями, з різним літературним хистом тощо. Як писав той-таки А. Пучков: “Звичайно, у бездарного біографа й найбільш значний науковець виявиться обмеженим. Проте де взяти другого такого Кулаковського, який виявився б відповідним Юліану Андрійовичу?” (П., с. 286).

Різницю підходів авторів до предмета їхніх наукових студій бачимо вже у вступних та передмовних. Так, Леся Васиївна Матвеева робить наголос на максимальному використанні наукової спадщини Кулаковського для відтворення його образу як ученого, на роботі з опублікованими працями дослідника. Архівним матеріалам, через їхню неповноту та відсутність цілісного «Фонду Ю. А. Кулаковського», вона відводить другорядну роль (М., с. 4). Таким чином, образ науковця має відтворюватися в її книзі передусім на підставі ретельного вивчення його праць. Інше бачимо в А. Пучкова, котрий, з огляду на свою недостатню компетентність у ділянці наукової діяльності Кулаковського, усувається від аналізу його праць і приділяє увагу “зовнішній канві” біографії дослідника та “науковому функціонуванню” його робіт (П., с. 9). Маємо, таким чином, тяжіння кожного з авторів до власного свідомо заявленого підходу: історіографічного та біографічного. Звичайно, жоден з цих підходів практично неможливо втілити “у чистому вигляді”, проте нахил до одного або до другого – очевидний.

Певну авторську “відповідність” задекларованому підходу (проте хіба тільки її?) вбачаємо вже в тому, що Л. Матвеева не вважає за потрібне більш-менш докладно зупинитися на джерелах своєї монографії, оскільки, очевидно, ними будуть опубліковані праці Кулаковського, що докладно розглядаються далі. Натомість А. Пучков називає архіви, в яких він працював (П., с. 11), шкодує, що йому залишилися недоступними архівні зібрання Паневежиса, Вільнюса та Каунаса (П., с. 6), згадує численні опрацьовані ним спогади (П., с. 13–14). У «Додатках» науковець подав спеціальний «Короткий екскурс особистим фондом Юліана Кулаковського у Центральному державному історичному архіві України» (П., с. 287–292). На відміну від Л. Матвеевої, дослідник також коротко характеризує літературу про Кулаковського – від некрологів та присвячених науковцеві сторінок у синтетичних працях з історії історичної науки до окремих статей (П., с. 5–6, 7–8) [пор. 39, с. 5, прим. 1]. Із праць, які мали б бути доступними йому під час написання монографії, науковець не згадав хіба що

одну статтю Л. Матвєєвої [21]³, сумлінно віднотувавши інші [24; 25; 27] та вельми схвально їх охарактеризувавши (П., с. 5).

Перші розділи обидва автори присвячують дитячим та юнацьким рокам свого героя, його навчання в Ліцеї цесаревича Миколая та Московському університеті, закордонному “відрядженню” майбутнього науковця для студій у провідних на той час центрах історико-філологічної науки в Німеччині, де Кулаковський став одним із вдячних слухачів Теодора Моммзена (М., с. 6–22; П., с. 16–38). Зазначмо, що виклад А. Пучкова значно насиченіший подробицями та коментарями – він докладно описує ліцей та університет часів навчання у них Кулаковського. Натомість Л. Матвєєва (очевидно, з огляду на те, що перша глава присвячена “входинам” Кулаковського до наукового світу й під час навчання жодних значних наукових праць учений не написав) до такої деталізації не вдається, обмежуючися “зовнішньою канвою”. Утім, інколи вона все ж надає читачеві детальнішу інформацію. Цікаво, що, з одного боку, дослідниця вважає за доцільне подати коротку історичну довідку про місто Вільнюс (М., с. 8, прим. 8), а з іншого, – побіжно згадавши “знаменитого Йосипа Семашка”, не бачить потреби вказати, чим саме той уславив своє ім'я (М., с. 6).

Наступну, другу главу своєї книги кожен із дослідників присвятив першим рокам роботи Кулаковського в Київському університеті Святого Володимира. Різниця полягає лише в хронологічних рамках, що ними дослідники ці свої розділи обмежують. А. Пучков пише тут про 1880–88 рр., а Л. Матвєєва зупиняється на перших трьох роках перебування Юліана Андрійовича у Києві (1881–83 рр.) (П., с. 39–82; М., с. 23–57). Зазначмо, що вибір *terminus post quem* у другому випадку доречніший, оскільки до Києва дослідник потрапляє не 1880 р., а саме 1881 р. Автори діють цілком відповідно до поставлених на початку завдань: А. Пучков зосереджує увагу на біографії Кулаковського, житті Київського університету, не забуваючи, втім, згадати про викладацьку діяльність ученого та про його наукові студії. Що ж до Л. Матвєєвої, то вона зупиняється переважно на наукових розвідках дослідника, його перших рецензіях на праці закордонних колег (М., с. 24–25), його дисертації на право викладання (*pro venia legendi*) «Наділення ветеранів землею та військові поселення в римській імперії: Епіграфічне дослідження» (М., с. 26–29), його першої пробної лекції «Светоній і його біографії цезарів» (М., с. 30–31) тощо. Докладно розглядає дослідниця й рецензії Кулаковського, зокрема відгук ученого на цікаву розвідку Рене Канья про непрямі податки у Стародавньому Римі (М., с. 34–36). Авторка справедливо підсумовує: “Вже перші критичні статті Юліана Кулаковського, які стосувалися різних питань історії римських старожитностей, свідчили про блискучу ерудицію автора, гли-

³ Ще одна праця дослідниці, очевидно, не могла бути доступною А. Пучкову на момент завершення написання монографії та подання її до видавництва [23]. До переліку А. Пучкова варто додати також статтю Андрія Непомнячого, яка з'явилася вже 2003 р., тобто після видання однієї з книг та подання до друку другої [32].

бину знання предмета дослідження й, звичайно, слугували провісником благодатної долі молодого науковця у світі науки” (М., с. 36).

Різниця підходів А. Пучкова та Л. Матвєєвої увиразнюється, коли науковці торкаються питання характеристики магістерської дисертації Кулаковського «Колегії в Стародавньому Римі»: якщо перший згадує передусім подробиці захисту, зокрема виступ на ньому І. В. Помяловського як опонента, листи Кулаковського з приводу захисту до Володимира Іконнікова та Тимофія Флоринського тощо (П., с. 45–48), то друга зупиняється на характеристиці змісту самої дисертації, відзначає її наукову вартість і внесок дослідника до вітчизняної та світової гуманістики (М., с. 37–45). Обидва науковці згадують про поїздку Кулаковського до Італії, причому А. Пучков, як історик архітектури, не нехтує нагодою прочитувати слова Юліана Андрійовича про зведені без найменшого смаку чи хисту римські новобудови (П., с. 54). Подібно чинить і Л. Матвєєва, яка, будучи за вузьким фахом істориком науки, не раз наголошує на тих працях Кулаковського, які мають стосунок до “історії науки” (М., с. 30, 87).

Після другого розділу “шляхи” обох монографій остаточно “розходяться”, що цілком закономірно, оскільки А. Пучков змальовує “життєвий шлях” дослідника в контексті епохи, а Л. Матвєєва пише, перш за все, про “науковий шлях” Кулаковського за його публікаціями.

А. Пучков, наче вправний художник, то наближаючи, то віддаляючи читача від особи Кулаковського, майстерно подає його життєпис – образ особистості в широкому контексті доби, де історія Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. творить загальне тло картини, а історія науки та освіти в Росії – передній її план. Широкі епічні мазки “портрета епохи” поєднуються з мало не дріб’язковою деталізацією портрета головного героя. Або ж, якщо скористатися порівнянням, яке сам А. Пучков, наводить для характеристики творчого методу Кулаковського, застосованого при написанні «Історії Візантії» [пор. 39, с. 30–31], дослідник діє як вправний кінооператор, вдало переходячи від показу зблизька до широкої панорами. Час від часу, щоб урізноманітнити “фільм”, він розфокусує “зображення” й “сюжет”, з неабияким хистом письменника-драматурга подає вставні новели-інтермедії. Такими, безумовно, є три так звані “відступи” в другій, третій та четвертій главах книги. Два з них присвячені стосункам Кулаковського з видатними російськими науковцями – Василем Латишевим (П., с. 59–66) та Дмитром Беляєвим (П., с. 166–170), третій – його ставленню до класичної освіти (П., с. 129–132). Фактично то є окремі статті в текстуальному “тілі” монографії, які, втім, не створюють для читача дискомфорту й не потребують винесення в «Додатки». Подібні екскурси, вже не виділені автором спеціально, трапляються повсюдно. Наприклад, кілька сторінок присвячено опису життєвого шляху синів Кулаковського (П., с. 88–91). Деталізація таких екскурсів та заглиблення А. Пучкова в тему іноді гідні подиву. Приміром, як справжнє “вживання в епоху” виглядають сторінки книги, присвячені єдиній популярній публі-

кації Кулаковського – з приводу вистави «Едип-цар» Софокла в київському оперному театрі з відомим французьким актором Жаном Муне-Сюлли в головній ролі. Побіжна згадка перетворюється на справжню енциклопедичну довідку про актора та його творчість із глибокими роздумами про важливість популяризації визначних досягнень античної культури й одночасно про складність чи навіть неможливість адекватного відтворення давньогрецької трагедії на сучасній сцені (П., с. 143–148).

Щоправда, й Л. Матвєєва часом відходить від обраного на початку принципу. Скажімо, в третій главі своєї монографії, присвяченій дослідженням римської історії, що їх Кулаковський провів у 1880–90-х рр., у розділі «Історіографія Стародавнього Риму в працях Ю. Кулаковського», вона мало не на десяти сторінках пише про Університетський Статут 1884 р. та загальні умови розвитку тогочасної освіти й науки, лише на-самкінець пояснюючи, що все описане має прямий стосунок до науковця, оскільки він “завжди був ворогом насильства, переслідувань та нетерпимості й у ці важкі часи стояв за широку гуманність, за повагу до людської гідності та особистості” (М., с. 58–67). Відтак авторка пише про педагогічну діяльність науковця (М., с. 68–71) і лише після цього поступово переходить до анонсованої в назві розділу історіографії Стародавнього Риму й характеризує відгуки Кулаковського на праці Теодора Моммзена, Каміля Жюльєна, Фердінанда Грегоровіуса та інших дослідників (М., с. 72–94). На жаль, дослідниця фактично обмежується описом праць Кулаковського, викладом його поглядів, без їх порівняння з подальшою історіографією питання, яке, зрозуміло, дозволило б належно оцінити внесок науковця в розвиток вітчизняної та світової гуманістики.

Окрему увагу Л. Матвєєва приділила відгукам історика на університетські підручники того часу (М., с. 95–96) – і цілком слушно, бо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на відміну від сьогодення, “кожен такий підручник мало не вперше вводив російського читача та слухача до храму досліджуваної проблеми” (П., с. 74).

Наступний розділ третьої глави книги Л. Матвєєвої має назву «Докторська дисертація» (М., с. 108–146), проте присвячений їй лише частково (М., с. 108–117). Знову авторка – всупереч сподіванням – не робить бодай відносно докладних порівнянь між цією працею Кулаковського з ранньою римської історії та подальшим дослідженням проблеми та сучасною історіографією. У цьому плані навіть А. Пучков іде трохи далі, побіжно заважаючи, що доробок Юліана Андрійовича не був урахований навіть такою авторитетною сучасною дослідницею питання, як Ія Маяк (П., с. 80).

Курйозну й скандальну сторінку (проте важливу для розуміння того, як сприймали Кулаковського в київському науковому середовищі) становить історія його дискусії з анонімним автором з церковних кіл⁴ із приво-

⁴ Своє ім'я приховував професор Київської духовної академії Михайло Ковальницький, о. Димитрій (1839–1913).

ду висновків публічної лекції Юліана Андрійовича «Християнська церква та римський закон упродовж двох перших віків». Докладно описана в обох рецензованих монографіях (М., с. 122–128; П., с. 122–129), ця історія знайшла навіть своє неприємне для Кулаковського поетичне відображення в знову ж таки анонімному творі «Былина про славного богатыря сына Егоровича и злого отступника Юлиана Поповича» (його наведено в «Додатках» до обох книг – М., с. 454–456; П., с. 451–453). Утім, незважаючи на скандал, науковий авторитет дослідника в той час зростав, і у зв'язку зі згаданою “гучною дискусією” цікавим є інше – його поступовий перехід до пізноантичних сюжетів (М., с. 128; П., с. 129).

Шлях Кулаковського до Візантії пролягав не лише через дослідження раннього християнства – чималу роль відіграли тут археологічні розкопки, що їх проводив дослідник на Кримському півострові та написання відомої науково-популярної роботи «Минуле Тавриди». Саме цьому сюжетові переважно присвячено четверту главу в Л. Матвєєвої та третю главу в А. Пучкова (М., с. 147–216; П., с. 86–88, 92–121). У цій частині Л. Матвєєва переважно (багато не дослівно) повторює свою передмову до новітнього перевидання «Минулого Тавриди» Юліана Кулаковського в серії «Наукова спадщина сходознавців» [25, с. 3–75]⁵, а отже й ті самі неточності та помилки, що їх уже відношував був у цій передмові А. Непомнящий: плутанину з назвою праці Павла Сумарокова, присвяченою опису Кримського півострова та Басарабії, дивне титулування одеського міського голови та губернатора Новоросії Армана-Еммануєля Рішельє “херсонським військовим губернатором”, окреслення збірки «ПроPILEI» як журналу (в іншому місці монографії вона вірно названа збіркою – М., с. 12), приписування графині Прасковії Уваровій авторства книги «Пам'ятки християнського Херсонесу» (тоді як мова має йти про серію книг трьох різних авторів: Дмитра Айналова, Павла Лаврова, Сергія Шестакова) тощо (М., с. 149, 152 прим. 6, 153) [32, с. 368; див.: 25, с. 5, 6, 8, 9]. Загалом же, четверту главу монографії Л. Матвєєвої вирізняє докладність викладу та певні поодинокі спроби порівняти висновки Кулаковського з даними сучасної науки. Натомість відповідні сторінки третьої глави в А. Пучкова більш описові, оскільки автор не стільки аналізує наукові результати розкопок Кулаковського, скільки розповідає про сам процес розкопок, труднощі, пов'язані з їх організацією тощо. Кримські студії, як вдало зазначає Л. Матвєєва, відіграли значну роль у наверненні науковця до візантійської тематики (М., с. 241), і на цьому твердженні дослідниці слухно наголошує один із рецензентів її книги [див. 50, с. 152].

Наступна глава книги Л. Матвєєвої розглядає наукові праці Кулаковського, присвячені історії аланів (М., с. 217–240). В А. Пучкова цілісного викладу цього питання не знаходимо; натомість автор відсилає зацікавлен-

⁵ Це перевидання справедливо називають великою заслугою авторки обидва дотеперішні рецензенти її монографії [див.: 37, с. 157; 50, с. 150].

ного читача до вступної статті Сергія Перевалова в перевиданні вибраних праць Кулаковського з історії аланів та Сарматії [35, с. 5–42]. Зазначмо, що ця стаття видається нам набагато кориснішою при комплексному розгляді праць Кулаковського з історії аланів, ніж відповідна глава в книзі Л. Матвєєвої. С. М. Перевалов, постановивши не коментувати праць дослідника, зазначає, що вони мають описовий характер без цілісного наświetлення проблематики, а тому говорити про якусь концепцію науковця важко, а переказувати окремі сюжети немає сенсу – вони краще подані в працях самого Кулаковського [35, с. 38–39]. Л. Матвєєва, очевидно, так не вважає, заглиблюючись у часом доволі детальний переказ змісту праць Кулаковського з поодинокими посиланнями на деякі сучасні дослідження з історії аланів.

Наступна, шоста глава монографії Л. Матвєєвої присвячена питанням розвитку вітчизняної візантології на межі ХІХ–ХХ ст., тобто саме в той час, коли вона дійсно стало окремою науковою дисципліною. На жаль, практично весь виклад дослідниці зводиться до переказу основних відомостей про розвиток візантології з праці Олександра Васильєва [3] та неопублікованої праці Владислава Бузескула з історії вітчизняної візантології, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Національної академії наук України [10] (М., с. 241–260). Останнє дослідження – український переклад російськомовної версії монографії «Византиноведение и изучение славянского мира в России», яку було підготовлено до друку ще 1929 р. Книга так і не побачила світ, проте її рукопис зберігається в архіві Російської Академії Наук у Санкт-Петербурзі й зараз цілком підготовлений до друку Іриною Тункіною [див.: 11, с. 15; 12, с. 75]. Існує також стаття дослідника «Вивчення історії Близького Сходу в Росії (до 1917 р.)», яка зберігається в матеріалах невиданого збірника «Україна і Схід» [див.: 49, с. 45–46; 15, с. 88; 26, с. 185–186]. Не оминімо нагоди вкотре наголосити на потребі якнайшвидшої публікації цих цікавих і вкрай корисних праць дослідника [див. 6, с. 16–28]. Очевидно, що від такого видання з якісними статтями редактора-укладача, коментарями, іменними покажчиками тощо було б набагато більше користі, ніж від простого переказу їхнього змісту. Дослідниці варто було б також звернути увагу на відносно недавно опубліковані Ігорем Медведєвим матеріали з історії візантології, що належать перу Володимира Бенешевича [30, с. 574–611], а також на інші доволі численні нариси з історії візантології, що їх чимало бачимо уже й в Україні [2; 5; 7; 14; 19; 31; 34; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 46; 52; 53; 54 тощо]⁶.

⁶ Існує також ціла низка досліджень творчості Федора Шміта та Стора Редіна, проте ці науковці розглядаються в них перш за все як мистецтвознавці, а не як візантологи. Найновішу бібліографію праць С. Редіна можна знайти в публікаціях Ростислава Філіпенка та Сергія Побожія [передусім див.: 28; 36; 47]. Можна також згадати про розвідки з історії сходознавства, слов'язознавства та медієвістики, в яких інколи розглядаються й питання історії візантології.

Утім, загальному розвитку візантології шоста глава книги Л. Матвєєвої присвячена лише частково; значну її частину становить характеристика окремих статей Кулаковського з історії Візантійської імперії. На жаль, характеристика значення цих робіт дослідника для світової та вітчизняної історіографії, яку читач бажав би знайти в тексті, украй фрагментарна, посилання на сучасні дослідження піднятих ним питань поодинокі. Іноземна література не врахована взагалі. Фактично маємо переказ кількох праць історика, як-от рецензій та відгуків на працю Фрідріха Брауна з історії готів (М., с. 272–281), тощо. Приміром, у спеціально виділеному підрозділі глави «Дослідження джерел військового мистецтва Візантії» (М., с. 296–310) читач не знайде практично жодного посилання на працю, яка б належала не Кулаковському. Навіть доступні праці відомого російського дослідника Володимира Кучми, що не раз публікувалися в таких поширених виданнях, як «Византийский временник» чи «Античная древность и средние века», а нещодавно були перевидані й окремою книжкою [20], не привернули до себе уваги дослідниці.

Більш удалим видається розділ, присвячений здійсненому Кулаковським перекладові Амміана Марцелліна (М., с. 288–295), проте й тут виклад А. Пучкова цікавіший та докладніший (П., с. 195–202). Важливою є думка дослідника про авторство перекладу, який, цілком імовірно, належить самому лише Кулаковському (тоді як А. І. Сонні був лише помічником та, можливо, його першим читачем – П., с. 200). Доволі цікавими видаються ті сторінки книги А. Пучкова, де йде мова про ставлення Кулаковського до так званої «Записки готського топарха» – фальшивки, скомпанованої Карлом-Бенедиктом Газе (П., с. 138–143). Цілком імовірно, сумніви в тому, що цей документ справжній, першим висловив саме Кулаковський (П., с. 140–141). А найбільш докладно «Записку ...» розглянув Ігор Шевченко, упевнено довівши, що це така фальшивка [58; 59]⁷. Цікавим є порівняння хисту К.-Б. Газе, який доскочив того, що мало не 150 років провідні візантологи світу вірили в автентичність створеного ним тексту, зі шкідливою майстерністю гакерів чи творців комп'ютерних вірусів. Зі свого боку, нам кортить порівняти його хист із талантом Баудоліно – головного героя роману Умберто Еко – «професійного фальсифікатора» історичних пам'яток та самої історії [див. 55, с. 91 та ін.; пор. 13, с. 123–126]. Розвиваючи ж порівняння самого А. Пучкова, можна сказати, що ті, хто й досі впевнено використовує «Записку готського топарха» як автентичне джерело, схожі на юзерів-«чайників», які тільки й уміють, що грати в комп'ютерні ігри та заражати операційну систему вірусами⁸.

Нарешті, останні глави обох книг значною мірою схожі як за об'єктом студій, так і за хронологією. Незважаючи на те, що Л. Матвєєва розпо-

⁷ З останніх праць (де наведено й історіографію питання) можна звернути увагу на розвідку І. Медведєва [29].

⁸ Останнє за часом посилання на «Записку ...» як на автентичне джерело зустрічалося, приміром, у тезах В. Душакі [9].

діляє матеріал на дві глави – «Незакінчений літопис» (М., с. 311–397) та «XX століття: події та долі (з епістолярної спадщини)» (М., с. 398–440), а А. Пучков обмежується однією главою «“Історія Візантії” та останні роки життя (1910–1919 роки)» (П., с. 220–278), йдеться про одне й те саме. У центрі уваги обох авторів – написання та видання монументальної тритомової «Історії Візантії» та пізній період життя Кулаковського (у Л. Матвєєвої – мало не два десятиліття: з початку ХХ ст. до 1919 р.).

У главі «Незакінчений літопис», яку, невідомо з якого дива, дуже схвально оцінив Олег Приходнюк⁹, Л. Матвєєва фактично переказує зміст усіх трьох опублікованих і нещодавно вже двічі перевиданих Санкт-Петербурзьким видавництвом «Алетейя» томів «Історії Візантії» Кулаковського. Тобто дослідниця знову вдалася до переказу, проти якого слушно виступив був С. М. Перевалов [див. 35, с. 39]. Нарешті, саме ця глава цілком прояснює вміщені ще в передмові ламентатії Л. Матвєєвої з приводу того, що при характеристиці «Історії Візантії» їй довелося обмежитися портретами імператорів, “щоб максимально наблизитися до історії науки”, а використання робіт Кулаковського “виявилось вельми непростою справою” (М., с. 4–5). Воістину – темною й незрозумілою є історія мідійців.

Єдиним важливим і цікавим відступом від елементарного переказу в сьомій главі монографії Л. Матвєєвої можна вважати хіба що характеристику рецензій на всі три томи «Історії Візантії». Проте й тут варто зазначити, що її колеги роблять те саме або значно ліпше, як-от Олександр Грушевой [див. 4], або принаймні стилістично вправніше, як-от А. Пучков (П., с. 222–235) [пор. 39, с. 8–27]. Л. Матвєєва та А. Пучков виправляють помилку О. Грушевого, котрий стверджував, що на третій том «Історії Візантії» рецензій не було [див. 4, с. 483]. Насправді ж, незважаючи на воєнний час, було опубліковано позитивну рецензію С. П. Шестакова (М., с. 395–397; П., с. 236–237) [пор. 39, с. 24–25].

Окремо варто зупинитися на оцінці рецензій на “літопис візантійської історії” Кулаковського, зробленій А. Пучковим. Очевидно, що цей науковець, захоплений постаттю свого героя, неабияк ідеалізує його досягнення, вдається до не зовсім коректного стилю ведення дискусії як з рецензентами, так і з О. Грушевим (саме точку зору цього останнього можна, на нашу думку, вважати найвиваженішою). Приміром, А. Пучков виказує своє доволі поверхове знання методів критики історичних джерел, кажучи про абсолютну неможливість відокремити достовірну інформацію від недостовірної у візантійських істориків та хроністів (П., с. 224); вважає, що нема великої біди, коли Кулаковський щось вигадує чи навіть “прибріхує” в дусі джерел (П., с. 224). Не дивно, що після цього дослідник з подивом запитує, чи існують узагалі якісь “критерії науковості” [39, с. 14],

⁹ “Л. Матвєєва не тільки вдало назвала, але й розподілила матеріал за томами, яких у вченого було три, наголошуючи, що вчений широко залучав у своїх дослідженнях давні джерела” [37, с. 157] (посмішку стримати годі ...).

й фактично відмовляє рецензентам, які не створили власної синтетичної історії Візантійської імперії, в праві критикувати працю Кулаковського. Важко без сарказму реагувати на розпорошені посеред текстів рецензій, рясно цитованих А. Пучковим, ремарки на кшталт: “Треба ж ..., – порахував!”; “... візьми й сам виклади, як хочеться ...” (П., с. 228) тощо. Подив викликають і запитання науковця про те, чи можна чимось і якимось перевірити й доповнити дані візантійських хронік – головного джерела праці Кулаковського (П., с. 229). Та це, мабуть, і всі серйозні зауваження до тексту А. Пучкова. Натомість, вельми плідною видається його думка про потребу використовувати специфічні критерії оцінки «Історії Візантії» Кулаковського – хронікальні, бо й сама ця праця – “остання візантійська хроніка, створена через кілька століть після того, як Константинополь припинив бути Константинополем” (П., с. 235). Як тут не згадати творчого методу Умберто Еко під час його роботи над романом «Ім'я троянди»? Письменник також навчався ритму, наївності в середньовічних хроністів, і саме це дозволило йому звільнитися від підозр, але не від луни інтертекстуальності [див. 56, с. 24–25]. Кулаковський, очевидно, опанував цю науку середньовічних хроністів до кінця, що й дозволило йому написати “останню візантійську хроніку”.

Позитивним є й порівняння “літопису” Кулаковського з «Історією Візантійської імперії» Федора Успенського (П., с. 235), що його бракує в Л. Матвеевої. Не завадило б порівняти твір науковця також із синтетичними працями таких відомих візантологів кінця XIX – першої третини XX ст., як Шарль Діль, Джон Багнелл Бері, Ернст Штайн, Сергій Шестаков, Олександр Васильєв та ін. Очевидно, що це побажання-зауваження, зі зрозумілих причин, значно більшою мірою стосується монографії Л. Матвеевої, ніж книги А. Пучкова. Вада видається показовою – на жаль, чимало “історіографів” та “істориків науки” нерідко забувають, що для написання добротної, справді наукової праці з історіографії потрібно, як мінімум, не гірше за досліджуваних авторів знати проблематику, яку ті студіювали.

Вельми цікавою є припущення як А. Пучкова, так і Л. Матвеевої про ймовірне існування четвертого тому «Історії Візантії» Кулаковського, який, можливо, зберігається в Польщі, в архіві Варшавського університету, куди його міг вивезти старший син науковця Сергій (М., с. 395; П., с. 240–241) [пор. 39, с. 28]. Важливим видається і чергове нагадування про існування рукописів другого та третього томів лекцій з історії Візантії С. П. Шестакова (в 1913 р. було видано та в 1915 р. перевидано з доповненнями лише перший том) (П., с. 237), опублікувати які також варто з огляду на їх цінність [51]¹⁰.

З огляду на те, що якимось ми вже мали нагоду накинути Кулаковському налічку “вітчизняного” дослідника [6, с. 17; 8, с. 180], а І. Черніков

¹⁰ На жаль, Ш. С. Хамматов, який спеціально досліджував історію візантології та медієвістики в Казані, де жив і працював С. П. Шестаков, про неопубліковані рукописи праць науковця не згадує [див. 48].

у своїй рецензії на книгу Л. Матвєєвої назвав його визначним представником української науки та культури [див. 50, с. 149], привертає увагу зроблена А. Пучковим характеристика політичних та національних поглядів Кулаковського. На відміну від Л. Матвєєвої (М., с. 45–46), дослідник не намагається притлумити “тему”, приховати ці погляди, виправдати чи засудити їх. Позиція А. Пучкова зважена: він намагається зрозуміти Кулаковського – “патріотично налаштованого монархіста” й російського націоналіста (П., с. 84, 246–261, 275), і пояснення науковця видаються нам доволі переконливими.

Заслужують на увагу додатки до обох книг. Лідером тут, безперечно, виступає А. Пучков. Окрім уже згаданої «Былины ...» та опису особистого архівного фонду Кулаковського в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, цікавим видається поданий в обох книгах текст промови Вітольда Клінгера «Пам’яті заслуженого професора Київського університету, доктора римської філології Юліана Андрійовича Кулаковського» (М., с. 447–453; П., с. 444–451) та фрагменти листів різних осіб до Юліана Кулаковського (М., с. 457–473; П., с. 293–304). У монографії А. Пучкова як додаток вміщено передрук праці Кулаковського «Вплив шкільної освіченості на Авіта. Авіт-єпископ і його світогляд» (П., с. 304–357) [перше видання – див. 18], бібліографічний покажчик друкованих праць Кулаковського¹¹ (П., с. 384–408) [перше видання – див. 57]¹² та дуже корисний додаток «Неенциклопедичні персоналії», де знаходимо доволі докладну інформацію про 77 осіб, з якими тим чи іншим чином був пов’язаний Кулаковський (П., с. 409–444). Натомість книга Л. Матвєєвої виграє завдяки наявності в ній прекрасної галереї портретів вітчизняних та іноземних діячів науки, яка чудово співвідноситься з довідником “неенциклопедичних персоналій” А. Пучкова.

З-поміж дрібних недоліків, які все ж упадають в око, назвемо такі. Украй дивно бачити в книзі Л. Матвєєвої наведення прізвищ іноземних науковців то в транслітерації, то мовою оригіналу, то з зазначенням ініціалів, то без них ... Не менший подив викликає включення до ілюстративного матеріалу загальнознаних портретів римських імператорів та пам’яток римського мистецтва. Навіщо вони взагалі потрібні в монографії про Кулаковського? А якщо й потрібні, то чому нема жодної “візантійської” ілюстрації?

Натомість в А. Пучкова останнє літо XIX ст. назване чомусь “рубежем тисячоліть”. Помилується Андрій Олександрович і тоді, коли без-

¹¹ Покажчик містить і дані про новітні перевидання праць Кулаковського. Ми можемо додатково згадати хіба що не зазначений у ньому передрук його нарисів про Т. Моммзена, що його нещодавно опублікував «Вестник древней истории» [17]. Утім, ця публікація й не могла бути вказаною в покажчику, оскільки з’явилася пізніше, ніж книгу було подано до друку. Її поява – ще одна ознака того, що інтерес до праць Кулаковського зростає й нові перевидання на часі.

¹² У «Додатку» до монографії, на жаль, не були виправлені недоліки, наявні в укладеному А. Пучковим бібліографічному покажчику праць Ю. А. Кулаковського [див. 5, с. 367].

апеляційно стверджує, що Кулаковський не брав участі в роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові 1902 р. (П., с. 187). Іншу інформацію бачимо в книзі Л. Матвеевої (М., с. 403), та й у протоколах та трудах з'їзду зазначено, що Кулаковський узяв участь у його роботі [див. 16, с. 321–322; 38, с. 301, 303]¹³.

Трапляються й стилістичні огріхи. Так, доволі кострубатим видається таке речення Л. Матвеевої: “Когда Юлиану было пять лет, умер отец в возрасте 46 лет (16 июня 1860 г.), оставив большую семью” (М., с. 6). Або ж узяті в А. Пучкова надто вже раптовий перехід (після згадки про смерть дружини Кулаковського в 1914 р.): “Сам он переживет Любовь Николаевну на пять лет. [і – з абзацу] С 1 по 15 августа 1908 г. Юлиан Андреевич – делегат XIV Археологического съезда в Чернигове” (П., с. 216).

Таким чином, обидві рецензовані монографії зображують Юліана Кулаковського дволиким, чи, вірніше, багатоліким. Схильний до класичної філології, він, як не дивно, зажив більшої слави серед істориків, ніж серед філологів. Схильний до точного, “приземленого” фактописання, він став відомим широкій громадськості завдяки своїй синтетичній праці – тритомовій історії Візантії, яку Георгій Острогорський охарактеризував як “сухувату, проте дуже ґрунтовну й корисну” [33, с. 14]. За наведеною Ігорем Шевченком жартівливою класифікацією істориків [60, р. 332–345], Юліан Андрійович був “гусінню”, яка так і не змогла перетворитися на “метелика”, хоча й “відірвалася від землі”. Або ж, якщо навести порівняння А. Пучкова, розвинуте з вислову Арістіда Доватура: “Історик без філології ширяє у повітрі, філолог без історії – притиснутий до землі”, – Кулаковський постійно перебував між “небом і землею”, так і не злетівши остаточно, проте й не ковзаючи постійно “болотом” “атомарних” фактів [39, с. 18]. Та чи не це судилося всякому історикові чи філологові?

ЛІТЕРАТУРА

1. *Авринуна С. Б.* Русские археологические съезды и становление византиноведения в России // Византийский временник. – 1976. – Т. 37. – С. 255–257.
2. *Александров А. В.* Византийские студии профессоров Новороссийского (Одесского) университета // Слов'янський збірник. – 2000. – Вип. 7. – С. 156–161.
3. *Васильев А. А.* История Византийской империи. Время до Крестовых походов (до 1081 г.). – Санкт-Петербург, 2000.
4. *Грушевой А. Г.* Ю. А. Кулаковский (1855–1919) и его «История Византии» // Кулаковский Ю. А. История Византии. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1: 395–518 годы. – С. 474–486.

¹³ Загальний огляд значення Археологічних з'їздів для розвитку вітчизняної візантології див.: 1, с. 255–257. Відповідна оцінка XII Археологічного з'їзду для харківської візантиністики, незважаючи на величезний потік (інколи не зовсім якісної) літератури про цей з'їзд, до цього часу здійснена не була. Ми сподіваємося заповнити цю прогалину.

5. *Домановский А. Н.* О рукописи Е. А. Черноусова «Партии ипподрома в Константинополе» // <http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/lomweb01/domanov1> (Тезисы конф. «Ломоносов – 2001», Москва, 19–20 апреля 2001 г.).
6. *Домановський А. М.* Засади творення сучасної української візантології: кілька міркувань з огляду на сучасний стан дисципліни // Греция древняя и средневековая: проблемы истории и методологии: Материалы круглого стола молодых ученых (26 сентября 2003 г.) / Под ред. канд. ист. наук, доц. О. А. Ручинской. – Харьков, 2004. – С. 16–28.
7. *Домановський А. М.* Сторінка з історії харківської візантиністки (про спробу перекладу «Книги Епарха» в Харківському університеті) // Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник. – Харків, 2002. – С. 101–106.
8. *Домановський А.* Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 6. – Харків; Київ, 2004. – С. 171–198.
9. *Дущак В.* До проблеми місії Калокіра на Русі // Матеріали студентської наукової конференції. 14–15 травня 2003 року. – Кн. 2: Гуманітарні науки. – Чернівці, 2003. – С. 73–74.
10. *Бузескул В. П.* Візантологія та студії над слов'янським світом у Росії в XIX і на початку XX віку. [Інститут рукопису Національної бібліотеки України. – Ф. X, спр. 14521].
11. *Кадеєв В. И.* Владислав Петрович Бузескул (к 140-летию со дня рождения) // Вісник Харківського державного університету. – 1998. – № 413: Історія. – Вип. 30. – С. 5–17.
12. *Кадеєв В. И.* Владислав Петрович Бузескул. К 145-летию со дня рождения // Universitates. Наука и просвещение. – 2003. – № 3. – С. 68–77.
13. *Кастеллі Ф.* Історія як фальсифікація («Баудоліно» Умберто Еко) // Всесвіт. – 2002. – № 9–10. – С. 123–126.
14. *Кеда М. К.* История Византии в творчестве М. Петрова // Проблемы истории и археологии Украины: материалы международной научной конференции (Харьков, 16–18 мая 2001 г.). – Харьков, 2001. – С. 97–99.
15. *Кіржасєв С., Ульяновський В.* Причинки до студій української орієнталістики 1920-х – 1930-х рр.: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76–89.
16. *Кулаковський Ю. А.* Византийский лагерь X века // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – Харьков, 1905. – Т. 3. – С. 321–322.
17. *Кулаковский Ю.* Памяти Моммзена // Вестник древней истории. – 2004. – № 2. – С. 189–202.
18. *Кулаковский Ю. А.* Школа и мировоззрение Авита, епископа Вьенского / Вст. ст., подг. текста и коммент. А. А. Пучкова. – Киев, 1999.
19. *Куликова Л.* Античная традиция в системе византийской образованности в трудах Ф. И. Успенского // Південний архів. Філологічні науки. – 2003. – Вип. 22. – С. 80–95.
20. *Кучма В. В.* Военная организация Византийской империи. – Санкт-Петербург, 2001.
21. *Матвеева Л.* Дослідження військової справи у працях Ю. А. Кулаковського // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 53–63.
22. *Матвеева Л. В.* Забытый киевлянин // Янус-Недвижимость: Информационный бюллетень. – 2001. – № 12 (169). – С. 29.

23. *Матвеева Л. В.* З історії візантинознавства. Ю. Кулаковський // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 5–17.
24. *Матвеева Л. В.* Історичні етюди Юліана Кулаковського // Східний світ. – 1997. – № 1–2. – С. 52–83.
25. *Матвеева Л. В.* Історія Крима // Кулаковский Ю. А. Прошлое Тавриды / Вступит. ст. Л. В. Матвеевой. – Киев, 2002. – С. 3–75.
26. *Матвеева Л. В.* Сходознавчі студії В. П. Бузескула (1858–1931) // Східний світ. – 1999. – №1–2. Етуоп. До 80-річчя О. Придака. – С. 180–193.
27. *Матвеева Л. В.* Юліан Кулаковський: сюжети класичного світу (80-ті роки ХІХ ст.) // Східний світ. – 1998. – № 1–2. – С. 149–166.
28. Матеріали до покажчика праць Є. Редіна та публікацій про нього // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3. – С. II–XIV.
29. *Медведев И. П.* К вопросу о неподлинности так называемой «Записки готского толарха» // Мир Александра Каждана: К 80-летию со дня рождения. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 160–170.
30. *Медведев И. П.* Неопубликованные материалы В. Н. Бенешевича по истории византиноведения // Рукописное наследие русских византинистов в архивах Санкт-Петербурга. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 574–611.
31. *Михеева В. В.* Научная и общественно-просветительская деятельность Е. К. Редина // Материалы международной конференции молодых историков. – Харьков, 1994. – С. 57–64.
32. *Непомнящий А. А.* Подвижник изучения боспорских древностей: Ю. А. Кулаковский // Боспорские исследования. – Симферополь, 2003. – Вып. 3. – С. 366–379.
33. *Остроторський Г.* Історія Візантії / Перекл. з нім. А. Онишко. – Львів, 2002.
34. *Павлова О. Г.* Наукова та педагогічна діяльність Ф. І. Шміта – професора Харківського університету // Вісник Харківського національного університету. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33. – С. 260–268.
35. *Перевалов С. М.* Ю. А. Кулаковский и его труды по истории аланов // Кулаковский Ю. А. Избранные труды по истории аланов и Сарматии / Сост., вступ. ст., коммент., карта С. М. Перевалова. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 5–42.
36. *Побожій С.* Історик мистецтва Єгор Редін // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3. – С. 70–77.
37. *Приходнюк О. М.* [Рец.: *Матвеева Л.* Юліан Кулаковский. – Киев: Стило, 2002] // Східний світ. – 2002. – № 2. – С. 156–158.
38. Протоколы заседаний XII Археологического съезда // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. – Харьков, 1905. – Т. 3. – С. 211–400.
39. *Пучков А. А.* Юліан Кулаковский и его «История Византии» в пространствах российского византиноведения // Кулаковский Ю. А. История Византии. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 1: 395–518 годы. – С. 5–48.
40. *Самойлов Ф. О.* Наукова та педагогічна спадщина Ф. І. Успенського // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995. – С. 340–345.
41. *Сорочан С. Б., Федоров Ю. В.* Византиністика в Харківському університеті (40-т. ХІХ в. – 1917 г.) // II Астаховские чтения (Материалы и тезисы). – Харьков, 1994. – С. 58–59.
42. *Файда О. В.* Византиністика у дисертаціях студентів Київської духовної академії (30-ті роки ХІХ ст. – початок ХХ ст.) // Південний архів. Філологічні науки. – 2003. – Вип. 22. – С. 41–44.

43. *Файда О. В.* З минулого церковно-історичної науки в Україні: Володимир Барвінок // Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії. – 2003. – № 1. – С. 99–104.
44. *Файда О.* Микола Гроссу та його візантиністичні студії // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету. – 2003. – № 5–6. – С. 95–105.
45. *Файда О. В.* Протоіерей Микола Гроссу – професор Київської Духовної Академії // Православний вісник. – 2002. – № 11–12. – С. 32–38.
46. *Файда О. В.* Спадщина Київської Духовної Академії: спроби переосмислення та перспективи дослідження у сучасній українській історіографії // Наукові записки: збірник статей Національного педагогічного університету. – Київ, 2002. – Вип. 50. – С. 243–253.
47. *Філіппенко Р. І.* Редін Є. К. – історик-мистецтвознавець (історіографія питання) // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету. – Серія: Історія та географія. – 2003. – Вип. 14–15. – С. 155–162.
48. *Хамматов Ш. С.* Византиноведение в высших учебных заведениях Казани (XIX – начало XX вв.) // Античность: политика и культура. – Казань, 1998. – С. 111–117.
49. *Циганкова Е.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 36–48.
50. *Черніков І.* Фундаментальна монографія про великого українського ученого, дослідника античності й стародавнього сходу // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 149–154.
51. *Шестаков С. П.* Лекции по истории Византии. – Казань, 1915. – Т. 1.
52. *Щербань Т.* Академік Ф. І. Успенський: життя і діяльність (1845–1928) // Сходознавство. – 2001. – Вип. 15. – С. 65–140.
53. *Щербань Т. О.* Візантійсько-слов'янські відносини XIV століття у висвітленні професора Т. Д. Флоринського // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 18–31.
54. *Щербань Т. О.* З історії розвитку візантинознавства в Україні // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5–17.
55. *Эко У.* Баудолино / Пер. с итал. Е. Костюкович. – Санкт-Петербург, 2003.
56. *Эко У.* Заметки на полях «Имени розь» / Пер. с итал. Е. Костюкович. – Санкт-Петербург, 2002.
57. *Юлиан Андреевич Кулаковский (1855–1919): Библиографический указатель: К 80-летию со дня смерти / Сост. А. А. Пучков.* – Киев, 1999.
58. *Šhevčenko I.* The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus // *Dumbarton Oaks Papers.* – 1971. – Vol. 25. – P. 115–188, Pl. 1–28.
59. *Šhevčenko I.* The Date and Author of the So-called Fragments of Toparcha Gothicus // *Bulletin d'information et de coordination de l'Association Internationale des études byzantines.* – 1971. – № 5. – P. 71–95.
60. *Šhevčenko I.* Two Varieties of Historical Writing // *History and Theory.* – 1969. – Vol. 8. – P. 332–345.

Андрій ДОМАНОВСЬКИЙ